

MIECZYŚŁAW ADAMOWICZ¹

EKONOMICZNE SKUTKI KONCENTRACJI LUDNOŚCI I DZIAŁALNOŚCI GOSPODARCZEJ W RÓŻNYCH SKALACH GEOGRAFICZNYCH

Abstrakt. Artykuł opisuje problematykę i wyzwania rozwojowe wynikające z zagęszczenia ludności i działalności gospodarczej w różnych skalach przestrzennych: międzynarodowej, krajowej, lokalnej i regionalnej. Zjawiska urbanizacji i koncentracji ludności oraz działalności ekonomicznej w ośrodkach rozwoju, a zwłaszcza w dużych miastach przebiegają dynamicznie do momentu osiągnięcia dochodu na poziomie około 3500 USD na głowę, po czym słabną i rozlewają się na otaczające obszary. Koncentracja demograficzna wyprzedza koncentrację ekonomiczną, a procesy wyrównywania zachodzą w różnym tempie i w różnej skali. Konwergencja wskaźników konsumpcji zachodzi szybciej niż innych wskaźników rozwoju ekonomicznego, a konwergencja stopy życiowej, podobnie jak zjawiska koncentracji działalności ekonomicznej, zachodzi najszybciej w skali lokalnej. W miarę wzrostu gospodarczego lokalizacja staje się mniej istotna dla gospodarstw domowych, a coraz ważniejsza dla firm. Dobrym instrumentem pomiaru zagęszczenia demograficznego i ekonomicznego jest wskaźnik aglomeracji.

Słowa kluczowe: geografia ekonomiczna, rozwój terytorialny, koncentracja ekonomiczna, zagęszczenie demograficzne, urbanizacja, regionalna integracja

WPROWADZENIE

Teoria ekonomii zarówno w ujęciu mikro-, jak i makroekonomii nie wykazywała większego zainteresowania przestrzenią w sensie geograficznym czy nawet ekonomiczno-społecznym. Wprawdzie w ramach ekonomii opracowano teorię renty gruntowej i teorię handlu międzynarodowego, a także teorię „rozwoju krajów opóźnionych w rozwoju”, lecz badaniami problematyki ekonomicznej w przestrzeni geograficznej i przestrzeni społeczno-ekonomicznej zajęły się:

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej (e-mail: rektor@pswbp.pl).

geografia ekonomiczna, studia regionalne i gospodarka przestrzenna. Te dziedziny wiedzy rozpatrują zjawiska ekonomiczne w konkretnych wymiarach geograficznych i przestrzennych.

Brak zainteresowania ekonomii wymiarem geograficzno-przestrzennym w przeszłości był uzasadniony. Celem badań ekonomicznych było bowiem wyjaśnienie istoty i przebiegu zjawisk, które miały na ogół taki sam charakter w każdym miejscu na ziemi. Cele podmiotów gospodarujących, funkcjonowanie rynków, problemy makroekonomiczne państw były podobne na każdym kontynencie. Ale rozwój międzynarodowej wymiany handlowej i integracji regionalnej różnych państw, a także rosnące przepływy dóbr, kapitałów, ludzi i informacji oraz różnych form inwestycji, które ogólnie można ująć procesami globalizacji, wskazują wyraźnie na istotne znaczenie ekonomiczne rozmieszczenia ludności i lokalizacji działalności gospodarczej w strefie ekumeny ziemskiej. Od dawna wiadomo, że lokalizacja działalności w pewnych miejscach na powierzchni ziemi daje większe korzyści niż w innych. Upřednio odnosiło się to do mniejszej skali – lokalnej czy regionalnej danego kraju. Dziś korzyści wynikające z przebywania w pewnych miejscach zamieszkania czy prowadzenia tam działalności gospodarczej trzeba postrzegać w szerszej skali – globalnej.

Wydany w 2009 roku Raport Banku Światowego (*World Development...* 2009) zajął się problematyką geograficznego spojrzenia na gospodarkę i społeczeństwo w różnej skali przestrzennej – lokalnej, narodowej i międzynarodowej. W tych trzech wymiarach dotyczących jednostek przestrzennych wewnątrz danego kraju – państw położonych w różnych regionach świata i w poszczególnych, najważniejszych regionach świata, przeanalizowano trzy najważniejsze zjawiska kształtujące sytuację ekonomiczną w przestrzeni geograficznej, a mianowicie: zagęszczenia, ograniczania dystansu i osłabiania podziałów (tabela 1).

TABELA 1. Układ zjawisk, skutków i polityk w kontekście geografii ekonomicznej
TABLE 1. Economic phenomena, results and politics in the context of economic geography

Wyszczególnienie	Aspekty geograficzne i ekonomiczne		
Zjawiska	zagęszczenie	ograniczanie dystansu	osłabianie podziałów
Skutki	aglomeracja	migracje	specjalizacja
Polityka	urbanizacja	rozwój terytorialny	integracja regionalna

Źródło: Na podstawie *World Development Report* [2009].

Zagęszczenie ujawnia się głównie w postaci wzrostu wielkich miast i aglomeracji miejskich. Intensywność procesów gospodarczych i osiągnane wyniki ekonomiczne są zróżnicowane pod względem geograficznym i przestrzennym. Globalizacja zjawisk gospodarczych, społecznych, politycznych i kulturowych uwydatnia proces postępującej koncentracji w dużych skupiskach ludności. Zagęszczanie ludności w pewnych obszarach globu ziemskiego oraz w pewnych miastach i regionach poszczególnych krajów to jedna z podstawowych cech geograficznych rozwoju gospodarczego współczesnego świata.

Ograniczanie dystansu w postaci większej przepuszczalności granic państwowych, zwiększania migracji i rozwoju terytorialnego jest zjawiskiem o charak-

terze geograficznym w skali światowej. Zaznacza się ono zwłaszcza w najbardziej rozwiniętych regionach świata, gdzie widoczna jest rosnąca zdolność ludzi do pokonywania przestrzeni, czyli większa mobilność uczestników życia gospodarczego, jak też przepływów pozostałych grup ludności powodowanych względami społecznymi, kulturowymi czy politycznymi. Większa mobilność skraca dystans, jaki muszą pokonywać pracownicy w układach lokalnych i regionalnych, zarówno w sensie czasowym, jak i ekonomicznym, w dotarciu do miejsca zagęszczania działalności gospodarczej, a także w systematycznym pokonywaniu przestrzeni w związku z działalnością gospodarczą.

Oslabienie podziałów między krajami w postaci pogłębienia specjalizacji i integracji regionalnej jest także ważną cechą współczesnego świata, co zwłaszcza odnosi się do Europy. Oslabienie podziałów między krajami, które ułatwiają przekraczanie granic państwowych przez ludzi i przepływ towarów, kapitału, usług, informacji, idei i wzorców kulturowych, nastąpiło zwłaszcza w obszarze krajów członkowskich Unii Europejskiej. Procesy integracyjne zachodzące również w innych częściach świata wzmagają handel międzynarodowy i przepływ różnych form inwestycji.

Omówienie współzależności zachodzących między tymi wszystkimi czynnikami przerasta ramy tego artykułu. Uwaga zostanie skupiona na zjawisku zagęszczania i koncentracji ludności i działalności gospodarczej oraz powiązanych z nimi zjawiskach rozwoju aglomeracji i urbanizacji. Artykuł został zainspirowany ideami zawartymi w Raporcie Banku Światowego, z niego też zaczerpnięto dane ilustrujące omawiane zjawiska.

ZAGĘSZCZENIE DEMOGRAFICZNE I EKONOMICZNE

W miarę rozwoju świata coraz większą uwagę zwraca się na aspekty geograficzne i przestrzenne tego rozwoju. Wynika to z faktu, że efekty rozwoju podlegają koncentracji przestrzennej i skupiają się w określonych miejscach, do których należą miasta, pobraża mórz, specyficzne strefy czy niektóre kraje oraz regiony świata. Rozwój miast, migracje i handel międzynarodowy ujawniły się na przestrzeni ubiegłego wieku w koncentracji zasobów ekonomicznych, działalności gospodarczej i wytworzonego produktu w kilku ośrodkach światowych, do których można zaliczyć Stany Zjednoczone i Kanadę w Ameryce Północnej, kraje Europy Zachodniej i Japonię. Współcześnie procesy te rozprzestrzeniają się na nowe regiony i kraje. Szczególnie szybki wzrost miast występuje w krajach Azji, przy czym Chiny, a ostatnio także Indie wykazywały ogólnie wysoką dynamikę wzrostu gospodarczego. Dużą aktywnością przepływu towarów i usług oraz próbami budowania integracji regionalnej, poza Europą Zachodnią i Środkowo-Wschodnią, charakteryzują się kraje Azji Południowo-Wschodniej. Powiększanie miast i zagęszczanie aglomeracji ma miejsce także na innych kontynentach.

W części krajów koncentracja przestrzenna działalności gospodarczej wzmacnia dysproporcje wewnętrzne rozwoju, tylko niektórym krajom poprzez umiejętną politykę regionalną i przestrzenną udaje się przezwyciężyć nierówno-

mierne rozłożenie w przestrzeni efektów wzrostu gospodarczego, osiągając poprawę warunków życia na terytorium całego kraju. Tym, co ułatwia rozprzestrzenianie się korzystnych efektów wzrostu i rozwoju w układzie międzynarodowym, jest zjawisko regionalnej integracji ekonomicznej. Głównym efektem integracji regionalnej jest (lub powinno być) zjawisko konwergencji, wyrażające się ograniczeniem różnic rozwojowych, a co najmniej zapobieganiem powiększaniu się istniejących dysproporcji.

Poziom dobrobytu jest niezwykle silnie związany z konkretnym miejscem na ziemi. Ludzie, którzy urodzili się w Stanach Zjednoczonych, osiągają dochód stokrotnie wyższy i żyją o trzydzieści lat dłużej niż mieszkańcy Zambii [*World Development...* 2009, s. 1). Jeśli nic się nie zmieni, to dziecko urodzone na wsi oddalonej od stolicy Zambii Lusaki będzie żyło krócej niż połowę przeciętnej długości życia dziecka narodzonego w Nowym Jorku, a w ciągu tego krótkiego życia będzie zarabiał zaledwie jednego centa (0,01 USD) na każde 2 dolary zarobione przez Nowojorczyka. Gdy Nowojorczyk w ciągu swego życia uzyska dochody w wysokości około 4,5 mln dolarów, to wieśniak zambijski w ciągu życia osiągnie dochód nieprzekraczający 10 000 dolarów.

Takie przykłady można mnożyć. Wszystkie mogą potwierdzić tezę, że poziom dochodu na głowę jest we współczesnym świecie silnie powiązany z miejscem, gdzie wypracowuje się ten dochód. Oznacza to, że możliwości wytwarzania dochodu są silnie zróżnicowane przestrzennie. Odnosi się to do każdej skali – lokalnej, regionalnej, krajowej i globalnej. Charakterystyczną cechą jest to, że miasta pod tym względem szybko „uciekają” do przodu w stosunku do obszarów wiejskich. Rozwój nie przebiega równomiernie w układach terytorialnych, co sprawia, że jeśli nawet osiąga się pozytywne wskaźniki wzrostu na większym obszarze, to ciągle w pewnych miejscach utrzymują się obszary niedorozwoju.

Badania przeprowadzone w wielu średnio rozwiniętych krajach świata (Brazylia, Bułgaria, Ghana, Indonezja, Maroko, Sri Lanka) wskazują, że różnice w przeciętnym poziomie konsumpcji gospodarstw domowych regionów słabiej i silniej rozwiniętych wynoszą aż 75%, podczas gdy w krajach wysoko rozwiniętych (USA, Japonia, Kanada) kształtują się na poziomie 25%. W miarę przechodzenia na wyższy poziom rozwoju znaczenie lokalizacji dla prowadzenia produkcji się wzmacnia. Takie kraje, jak: Ghana, Polska i Nowa Zelandia, o podobnej powierzchni 250–300 tys. km², mają dochód na głowę odpowiednio: 600, 9000 i 27 000 dolarów. Najbardziej zagęszczone 5% powierzchni tych krajów dostarczają: w Ghanie 27% PKB, w Polsce 31% PKB i w Nowej Zelandii 39% PKB.

Znaczenie zagęszczenia dla różnych podmiotów gospodarczych jest także różne, większe jest dla firm i przedsiębiorstw, mniejsze zaś dla gospodarstw domowych. Rozwój ekonomiczny stwarza warunki dla wzrostu ekonomicznych korzyści z większej koncentracji procesów produkcji, a także korzyści społecznych, które wynikają z konwergencji konsumpcji. Rozwój ekonomiczny wzmacniany jest przez efekty ruchu oraz przepływu towarów i czynników produkcji. Z koncentracją wiążą się jednak nie zawsze korzystne aspekty sąsiedztwa. Dynamicznie rozwijające się miasta otoczone są często dzielnicami ubóstwa. Po-

dobne zjawisko pojawia się także na granicach między krajami wysoko i słabiej rozwiniętymi. Można to obserwować także w obrębie układów międzynarodowych przechodzących proces integracji regionalnej.

Korzyści z rozwoju ekonomicznego są powiązane z odległością od rdzenia czy ośrodka rozwoju oraz łatwością przepływow. Obszary położone w sąsiedztwie dynamicznie rozwijających się ośrodków odnoszą największe korzyści. Dynamiczny rozwój skutkuje zagęszczeniem i wzrostem aktywności, która rozlewa się na otaczające obszary dobrze powiązane z ośrodkami wzrostu. Niekorzystne efekty ubóstwa, niestabilność i sprzeczności gospodarcze, społeczne i przestrzenne rozlewają się również. Dla miejsc rozwiniętych zagęszczenie i bliskość sąsiedztwa jest błogosławieństwem, dla miejsc ubogich może być przekleństwem.

Trzy geograficzne atrybuty rozwoju: przestrzenne nierówności, wzajemne zależności przyczynowo-skutkowe i efekty sąsiedztwa nie zawsze były doceniane. Aktualnie ich znaczenie staje się coraz bardziej widoczne w kontekście polityki rozwojowej, która prowadzona może być w różnych skalach geograficznych: lokalnej (regionalnej), narodowej i międzynarodowej.

Problemy, które występują w różnych skalach geograficznych, stwarzają różne wyzwania rozwojowe. W skali lokalnej (regionalnej) koncentracja działalności ekonomicznej w miarę rozwoju gospodarczego ujawnia się głównie w formie urbanizacji, oznaczającej dynamiczny wzrost liczby ludności miejskiej i zwiększenie jej udziału w ogólnej liczbie ludności kraju. Z urbanizacją wiąże się rozwój całych aglomeracji. Liczba ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności mieszkającej w Azji Wschodniej od 2005 do 2025 roku wzrośnie średnio o 450 mln, w Azji Południowej i Centralnej o 350 mln i w subsaharyjskiej Afryce o 250 mln. Wydaje się, że ten dynamiczny wzrost urbanizacji wymaga zastosowania polityki hamującej ten proces.

W wymiarze krajowym (narodowym) wzrost ekonomiczny również wykazuje podobne nierówności. Wielkie rynki zaopatrzenia i zbytu w miastach przyciągają ludność, co niekiedy oznacza wyludnianie się obszarów peryferyjnych. W trzech nadbrzeżnych regionach Chin, zajmujących mniej niż 20% powierzchni, wytworzono w 2005 roku ponad połowę PKB tego kraju. Podobnie południowo-środkowe stany Brazylii – Minas Gerais, Rio de Janeiro i Sao Paulo, zajmujące mniej niż 15% powierzchni, wytwarzają 52% PKB Brazylii. Aglomeracja Kairu, zajmująca 0,5% powierzchni kraju, wytwarza także ponad 50% PKB Egiptu.

W skali międzynarodowej rozwija się globalna koncentracja produkcji w kilku regionach świata. W tej skali występują ogromne różnice w koncentracji produkcji i dochodów. W 2000 roku około trzy czwarte światowego PNB wytworzone zostało w Ameryce Północnej, Europie Zachodniej i Azji Południowo-Wschodniej. Ta koncentracja nie jest zjawiskiem zupełnie nowym. Trzy wieki temu Chiny i Indie skupiały około dwie trzecie światowego bogactwa. Miały jednak wtedy ponad połowę światowej ludności. Dzisiaj największym wyzwaniem światowym są trzy miliardy ludności, z których po miliardzie przypada na: dzielnice wielkich miast, opóźnione (peryferyjne) regiony wewnątrz poszczegól-

gólnych państw oraz najslabiej rozwinięte państwa świata. Te trzy miliardy ubogiej ludności skupionej w zachodzących na siebie obszarach świata są manifestacją ważności ekonomiczno-geograficznych problemów rozwoju współczesnego świata.

Nabrzmiewające aspekty geograficzno-przestrzenne rozwoju wskazują na potrzebę większego równoważenia przestrzennego, skuteczniejszej kontroli migracji i rozwoju miast oraz wspierania programów niwelujących duże różnice rozwojowe między miastami i obszarami wiejskimi. Rozwój w układach przestrzennych powinien prowadzić do stwarzania nowych miejsc pracy w obszarach peryferyjnych oraz zbliżania obszarów opóźnionych w rozwoju do rozwiniętych rynków krajowych i międzynarodowych. Ciągłe ważne znaczenie ma pobudzanie rozwoju i podnoszenie konkurencyjności w krajach rozwijających się. Podstawowe problemy i cele rozwoju gospodarczego w ujęciu geograficznym, takie jak: tonowanie zagęszczenia ludności i koncentracji działalności gospodarczej w miastach, ograniczanie zróżnicowania (konwergencja) dochodów i poziomu życia oraz dystansu między obszarami rozwiniętymi i opóźnionymi w skali regionalnej poszczególnych krajów, a także łagodzenie podziałów w skali międzynarodowej, to główne dylematy rozwoju współczesnego świata z punktu widzenia geografii ekonomicznej.

Rozwój ekonomiczny nie jest równomierny ani jednolity zarówno w czasie i w przestrzeni, jak i w każdej skali geograficznej. W miarę rozwoju ekonomicznego wzrasta koncentracja ludzi i działalności gospodarczej. Jej tempo jest różne w skali lokalnej, regionalnej i międzynarodowej. Koncentracja najszybciej zachodzi w skali lokalnej. Proces ten ujawnia się w zjawisku postępującej urbanizacji. Zasadnicza część zmian przestrzennych zachodzi do czasu, kiedy kraj osiąga dochód na poziomie 3500 dolarów na głowę. Przekształcenia społeczno-gospodarcze, zachodzące na świecie obecnie, wykazują podobieństwo do tych, jakie miały miejsce wcześniej w obecnie rozwiniętych krajach świata. Zjawisko koncentracji zaczyna słabnąć przy poziomie dochodu na głowę między 3500 a 10 000 USD i następuje wtedy wyrównywanie się poziomu rozwoju w skali całego kraju. Przy wyższym poziomie dochodów dają się zauważyć bardziej wyraźne różnice stopnia koncentracji w skali międzynarodowej. W przepływie ludności i działalności gospodarczej w skali międzynarodowej, zwłaszcza w odniesieniu do krajów położonych w sąsiedztwie, zauważa się, że koncentracja ma charakter wybiórczy (skupia się na niektórych krajach), a następnie rozszerza się na inne kraje regionu. To z kolei powoduje bardziej równomierne rozmieszczenie ludzi i działalności gospodarczej w układzie międzynarodowym. Tendencje zmian w poziomie dobrobytu (standardzie życiowym) ludności w tym układzie najpierw ulegają zróżnicowaniu, a później konwergencji (zmniejszaniu). W miarę wzrostu ogólnego poziomu dochodów również w konsumpcji wiejskich i miejskich gospodarstw domowych różnice zmniejszają się szybko do podobnego poziomu, natomiast wskaźniki ubóstwa pozostają rozbieżne i utrzymują się przez dłuższy czas. Różnice te utrzymują się dłużej w skali międzynarodowej niż w krajowej. Zróżnicowanie w dostępie do usług społecznych w obrębie kraju również się zmniejsza. W układach przestrzennych nie dotyczy to jednak

slumsów, które pozostają znacznie w tyle mimo wzrostu wskaźnika urbanizacji i przeciętnego poziomu dochodów.

W porównaniu z poziomem konsumpcji wolniej w układach przestrzennych wyrównują się płace i dochody między przodującymi i słabo rozwiniętymi obszarami wewnątrz kraju. Wyrównywanie wskaźnika z tego zakresu w układzie międzynarodowym trwa jeszcze dłużej. W Azji Wschodniej w latach 1950–1970, kiedy to dynamicznie rozwijała się Japonia, zanotowano wzrost zróżnicowania wskaźników rozwoju w układzie międzynarodowym. W latach późniejszych można było zauważyć rozprzestrzenianie się dobrobytu na pozostałe kraje regionu (zjawisko konwergencji). W krajach Azji Zachodniej nie zaobserwowano wzrostu zróżnicowania dochodów, ale też nie zanotowano w tym regionie wysokiego tempa wzrostu.

Konwergencja (wyrównywanie) wskaźników stopy życiowej, podobnie jak zjawiska koncentracji działalności ekonomicznej, zachodzi najszybciej w skali lokalnej. W skali międzynarodowej także się to zdarza, ale wtedy gdy wynika na przykład z korzystnego sąsiedztwa.

W miarę wzrostu gospodarczego kraju lokalizacja staje się mniej istotna dla gospodarstw domowych (rodzin), a coraz ważniejsza dla przedsiębiorstw (firm). Rozwój wydaje się dawać konkretnej lokalizacji zdolność do wydobycia korzyści ekonomicznych ze wzrostu koncentracji produkcji oraz korzyści społecznych wynikających z konwergencji spożycia. Wzrost ekonomiczny stwarza zatem warunki dla dalszego rozwoju, wzmocnienia koniunktury i dobrobytu na zasadzie wzmocnienia obrotów błędnego koła (rozwój – wzmocnienie – szybszy rozwój).

Ważne znaczenie dla wzrostu gospodarczego ma efekt sąsiedztwa. Zamożne miasta rzadko pozostawiają swe uboższe peryferie samym sobie. Bogatsze regiony wpływają pozytywnie na sąsiadujące słabiej rozwinięte obszary. Można obserwować również wzajemne oddziaływanie sąsiednich krajów, zwłaszcza jeśli granice stają się bardziej przepuszczalne. Ameryka Północna, Europa Zachodnia czy Azja Wschodnia to obszary, które stają się miejscem zmasowanego ruchu migracyjnego, chociaż wewnątrz tych obszarów także występują różnice pod względem rozwoju i zamożności.

Wymienione trzy atrybuty rozwoju gospodarczego: geograficzne zróżnicowanie gospodarki, okrężna przyczynowość procesów rozwoju i efekty sąsiedztwa, nie zwracały dotychczas należytej uwagi ekonomistów i polityków gospodarczych. Te trzy atrybuty stwarzają określone ograniczenia i możliwości dla kształtowania procesów rozwoju. Z kolei te ograniczenia i możliwości powiązane są ze skalą geograficzną, w jakiej są rozpatrywane, a skala obejmuje, jak powiedziano już wcześniej, trzy podstawowe wymiary: lokalny (regionalny wewnątrz kraju), krajowy i międzynarodowy (regionalny w skali kontynentów). W skali lokalnej wzrost gospodarczy ujawnia się w urbanizacji, co wzmacnia różnice w poziomie dobrobytu między obszarami miejskimi i wiejskimi oraz między centrami miast i ich peryferiami. Na tym etapie potrzebna jest polityka hamowania migracji i ograniczania dynamiki urbanizacji. Te różnice między miastem i wsią przenoszą się na układy regionalne w ramach poszczególnych krajów. W skali międzynarodowej wzrost gospodarczy powoduje koncentrację

działalności gospodarczej i produkcji w kilku regionach świata. W tej skali niepokój budzi problem ubóstwa, analfabetyzmu, wysokiej śmiertelności i krótkiego przeciętnego trwania życia w regionach słabo rozwiniętych. Polityka, jaka w tej skali jest prowadzona, to różne formy pomocy dla krajów i regionów słabo rozwiniętych oraz ułatwienia w międzynarodowym handlu i przepływie inwestycji.

Doświadczenia rozwojowe, jakie można prześledzić w ciągu dwóch ostatnich stuleci, dowodzą, że rozwój ekonomiczny i jego wyniki w układach przestrzennych są zróżnicowane. Nie można też oczekiwać równomiernego rozwoju gospodarczego w układach przestrzennych w przyszłości, koncentracja produkcji w dużych miastach i bogatych regionach postępuje nadal. Jednak wiele krajów daje przykłady skutecznej polityki wyrównywania standardów życiowych w układach przestrzennych. Koncentracja działalności ekonomicznej oraz produkcji przy jednoczesnej konwergencji warunków życiowych ludności to dwa podstawowe procesy występujące w układach przestrzennych współczesnego świata. Procesy te mogą podlegać oddziaływaniu, które może ukierunkowywać zmiany, hamować czy łagodzić zjawiska niekorzystne, czy też wzmacniać siły rozwojowe. W kształtowaniu rozwoju w układach przestrzennych należy uwzględnić wymienione na początku trzy wymiary: zagęszczenie, dystans i podział.

Istotą działań w pierwszym wymiarze jest oddziaływanie na przekształcenie przestrzeni głównie w skali lokalnej i regionalnej (wewnątrz krajów). Różnica w zagęszczeniu ludności ujawnia się w skali lokalnej, w zagęszczeniu miast i obszarów wiejskich. Dystans ma największe znaczenie w skali krajowej, kiedy to stwarza bariery przemieszczania ludzi i działalności gospodarczej między regionami lepiej i słabiej rozwiniętymi. Podział odgrywa główną rolę w skali międzynarodowej, kiedy to utrudnia przepływy przez granice (tabela 2).

TABELA 2. Znaczenie zagęszczenia, dystansu i podziału w różnych skalach geograficznych: lokalnej, krajowej i międzynarodowej

TABLE 2. Importance of density, distance and division in different geographic scales: local, national and international

Wyszczególnienie	Skala		
	lokalna (obszar)	narodowa (kraj)	międzynarodowa (region)
Przykłady	Guangdong 17 800 km ² Rio de Janeiro 44 000 km ² Lagos 3600 km ²	Chiny 9,6 mln km ² Brazylia 8,5 mln km ² Nigeria 0,93 mln km ²	Azja Wsch. 15,9 mln km ² Ameryka Płn. 17,8 km ² Afryka Zach. 6,1 mln km ²
Najważniejszy wymiar	Gęstość: wiejskiej i miejskiej sieci osadniczej	Dystans: między obszarami opóźnionymi i rozwiniętymi	Podział: między krajami
Drugi pod względem znaczenia wymiar	Dystans: ze względu na zatłoczenie	Gęstość: ludności i występowanie ubóstwa w regionach opóźnionych	Dystans: do głównych rynków światowych
Trzeci najważniejszy wymiar	Podział: między osiedlami normalnymi i slumsami	Podział: między obszarami wewnątrz kraju	Gęstość: dużego kraju w sąsiedztwie

Źródło: *World Development...* [209, s. 7].

Rozwój w wymiarze geograficznym nie jest ani wyrównany, ani nie ma charakteru liniowego. Wzrost gospodarczy występuje wcześniej w pewnych miejscach niż w innych. Poziom życia w układach przestrzennych najpierw się różnicuje i dopiero z pewnym opóźnieniem może podlegać konwergencji. Zarówno proces zróżnicowania, jak i zjawisko konwergencji najszybciej zauważalne są w skali lokalnej i regionalnej wewnątrz kraju. Podobnie przebiegają procesy koncentracji ludzi i produkcji – najszybciej w skali lokalnej, wolniej w skali krajowej, najwolniej w skali międzynarodowej.

Istota problemu w każdym wymiarze geograficznym jest podobna, jest to niepokrywanie się miejsca skupienia działalności gospodarczej i produkcji z miejscem skupienia się ludności. Miejsca na ziemi przyciągają produkcję i ludność z różną siłą i różną prędkością, co skutkuje wystąpieniem dysproporcji w poziomie dochodów i jednoczesnym wystąpieniem obszarów prosperity i obszarów ubóstwa.

Zauważono już, że procesy koncentracji ekonomicznej w przestrzeni geograficznej zarówno współcześnie, jak i w przeszłości miały często podobny charakter, z tym że teraz przebiegają szybciej i z większą intensywnością. Wpływ na te zmiany ma postęp w medycynie, transporcie i komunikacji oraz w polityce. Dzisiejsze miasta w krajach rozwijających się powiększają się szybciej niż duże miasta w krajach rozwiniętych gospodarczo w początkach ich dynamicznego rozwoju. Liczba ludności miejskiej krajów wysokorozwiniętych wzrastała o 3 mln rocznie w okresie 20 lat – od 1880 do 1900 roku. W ciągu tak samo długiego okresu – między 1985 a 2005 rokiem, w krajach rozwijających się przybywało 8,3 mln ludzi rocznie. Obecnie największe miasta świata w krajach rozwijających się są znacznie większe niż wcześniej duże miasta już rozwiniętych gospodarczo krajów. Londyn, największe miasto na początku XX wieku, liczył 7 mln ludności, dziś Meksyk czy Bombaj są co najmniej trzykrotnie większe. Przeciętna wielkość 100 największych miast świata powiększyła się prawie dziesięciokrotnie od 1900 roku i prawie dwie trzecie tych miast znajduje się w krajach rozwijających się.

Współczesne rynki dzięki rozwojowi transportu i komunikacji oraz potaniu kosztów przetwarzania i przechowywania nabrały charakteru globalnego. Gdy na początku XX wieku obrotowi na rynkach międzynarodowych podlegało około 12% globalnej produkcji, to na początku XXI wieku było to już 26% (tabela 3). Współczesne rynki powiększają się szybko i różnicują, dotyczy to także krajów rozwijających się. Powiązany z rynkiem światowym

TABELA 3. Zmiana wskaźników przestrzennych w miarę rozwoju gospodarczego świata
TABLE 3. Changes of spatial indicators during world economic development

Wyszczególnienie	1820	1900	1950	2000
Przeciętna liczba ludności w największych miastach świata [mln]	0,2	0,7	2,0	6,3
Udział globalnego handlu w globalnym PKB [%]	1,0	6,0	12,0	26,0
Liczba granic między państwami	75	104	200	600

Źródło: *World Development...* [2009, s. 13].

region Szanghaju w Chinach uzyskuje obecnie taki dochód, jaki Wielka Brytania uzyskała w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku. Jednak bardziej peryferyjny region Chin Guizhou osiąga teraz dochód, jaki Wielka Brytania osiągnęła jeszcze w latach trzydziestych.

Proces dekolonizacji, jaki miał miejsce po II wojnie światowej, a także współczesne zmiany polityki doprowadziły do utworzenia wielu nowych krajów, co powiększyło liczbę istniejących granic w 2000 roku do około 600. Granice stanowią naturalną barierę w przepływach i pewien hamulec koncentracji oraz ograniczania rynków narodowych. Tym podziałom towarzyszy jednak rosnąca zdolność współpracy i integracji, które umożliwiają dostęp do szerszych rynków i ułatwiają migracje ludności i przepływ innych czynników produkcji. Oprócz handlu międzygałęziowego rozwija się coraz bardziej handel wewnątrzgałęziowy, a także przepływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych.

Obniżka kosztów transportu i komunikacji uczyniły świat względnie mniejszym, ale jednocześnie wzmocniły tendencje do koncentracji działalności gospodarczej w każdej skali geograficznej – lokalnej, narodowej i międzynarodowej. W skali lokalnej spadek kosztów transportu i komunikacji wzmacnia potencjał wykorzystania ekonomii skali produkcji i przyczynia się do rozwoju aglomeracji i wzrostu zagęszczenia miast. W skali krajowej lepsze i tańsze połączenie regionów peryferyjnych z ośrodkami wzrostu zwiększa ekonomiczne efekty aglomeracji i przyspiesza rozwój regionów. W skali międzynarodowej ułatwienie przepływu osób i czynników produkcji oraz dóbr pośrednich (zapatrzeniowych) dynamizuje przepływ inwestycji i zwiększa koncentrację działalności gospodarczej w kilku częściach świata.

Dobrobytu nie można osiągnąć w każdym miejscu na ziemi, jednak żadne miejsce nie może być wykluczone z postępu i poprawy warunków życiowych. Zintegrowana, właściwa polityka ekonomiczna i społeczna może wspomagać procesy rozwojowe i przynosić poprawę warunków życiowych ludności w każdym miejscu. Nie oznacza to jednak, że wzrost może mieć charakter w pełni zrównoważony. Wzrostowi może służyć także okresowa nierównowaga, zapewniająca integrację ekonomiczną regionów lepiej i słabiej rozwiniętych. Ta integracja może być osiągnięta przez uwalnianie sił rynkowych, wynikających z aglomeracji, migracji i specjalizacji. Bez wykorzystania mechanizmów rynkowych każda polityka rozwoju regionów słabiej rozwiniętych staje się nieefektywna.

Główne siły ekonomiczne i czynniki rozwojowe w każdej skali mogą się różnić. W skali krajowej główną siłą napędową rozwoju może być migracja, którą pobudza rozwój aglomeracji i specjalizacji. Ważnym czynnikiem o charakterze mobilnym w tej skali jest praca. W skali międzynarodowej główną ekonomiczną siłą sprawczą może być specjalizacja wspomagana przez rozwój aglomeracji i mobilność czynników produkcji. Tutaj kluczowym czynnikiem produkcji mogą stać się mobilne czynniki o charakterze półproduktów, części i elementów produktów finalnych montowanych w bliskim dostępie do wielkich rynków zbytu.

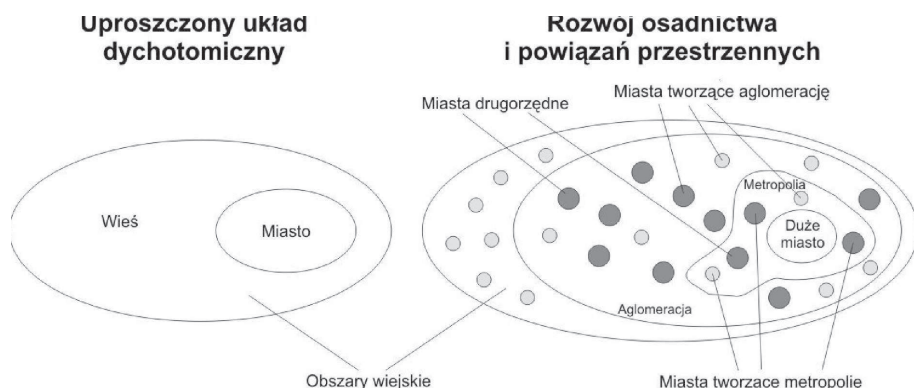
Można wyróżnić dwa rodzaje zagęszczenia – zagęszczenie demograficzne i zagęszczenie ekonomiczne. Pierwsze można zdefiniować jako liczbę ludno-

ści przypadającą na jednostkę powierzchni ziemi, drugie – jako wielkość wygenerowanej produkcji (masy ekonomicznej) z tej jednostki. Obserwacje tego zjawiska w sensie ekonomicznym wskazują na szybki wzrost zagęszczenia w miarę zwiększenia się urbanizacji oraz spowolnienie tempa zagęszczania po osiągnięciu pewnego poziomu zurbanizowania. Zagęszczeniu ekonomicznemu towarzyszy początkowo powiększenie zróżnicowania standardu życiowego ludności w miejscach zagęszczania ekonomicznego i w porównaniu z obszarami o małej aktywności gospodarczej, po czym może wystąpić zjawisko konwergencji między tymi obszarami. Większe zróżnicowanie poziomu życia w początkowej fazie zagęszczania występuje zarówno w układzie wieś – miasto, jak i w wewnętrznym układzie miast – między dzielnicami slumsów i formalnie zasiedlonych dzielnic. W miarę rozwoju zróżnicowania te kurczą się w obydwu wymiarach. Może to mieć miejsce w przypadku świadomie podejmowanych prób rozwojowych, obejmujących tworzenie odpowiednich instytucji, regulujących budowę infrastruktury i kształtowanie odpowiedniej polityki regulującej i interwencyjnej.

Wzrost ekonomicznej gęstości w miarę rozwoju ekonomicznego obserwuje się zwłaszcza w krajach wysokorozwiniętych, które przeszły już drogę urbanizacji demograficznej. Urbanizacja w tych krajach była skutkiem przejścia od społeczeństwa agrarnego do społeczeństwa industrialnego, które podniosło dochody ludności z niskiego do średniego poziomu. W okresie postindustrialnym tempo urbanizacji (zagęszczenia demograficznego) osłabło, ale dalszy rozwój usług w obszarach zurbanizowanych powodowało dalsze zagęszczenie ekonomiczne i wyrównywanie poziomu dochodów. Zmniejszenie dysproporcji rozwojowych w miarę wzrostu zagęszczenia ekonomicznego dotyczyło w pierwszej kolejności usług społecznych (edukacja, zdrowie), wolniej zaś wyrównują się na przykład warunki mieszkaniowe.

Procesy urbanizacji i zagęszczenia w krajach rozwijających się przebiegają podobnie jak niegdyś w krajach już rozwiniętych. Dotyczy to zarówno dróg, jak i szybkości przepływu ludności do miast i aglomeracji miejskich. Procesy te różnią się jedynie skalą i wielkością przepływów. Liczba ludności, jaka przepływa współcześnie do miast każdego roku, jest znacznie większa niż w przeszłości. Te różnice dają się zauważyć nawet w przypadku przepływów w niedalekiej przeszłości w krajach Azji Południowo-Wschodniej. Zagęszczenie ekonomiczne, wyrażające się w powiększeniu zatrudnienia i produkcji przypadającej na jednostkę powierzchni, prowadzi do większego skupienia i zwartości geograficznej działalności ekonomicznej na obszarach miast i aglomeracji miejskich czy terenów metropolitarnych. Różnice w zagęszczaniu powiększają się stopniowo od peryferyjnych obszarów rolniczych do największych miast. Współczesny układ przestrzenny nie jest dychotomiczny. Między miastem i wsią znajduje się zbiór różnych osiedli (miast) o zróżnicowanej gęstości ekonomicznej (rysunek 1).

Zróżnicowanie przestrzenne (geograficzne) gęstości ekonomicznych ma skłonność do wzrostu przy powiększaniu terytorium kraju. Ale nawet w tak małych krajach jak Belgia czy Holandia jest ono duże. W Brukseli, której powierzchnia wynosi 161 km², z czego 159 km nie ma charakteru rolniczego, 350 tys. pracow-

RYSUNEK 1. Rozwój układów przestrzennych o różnym zagęszczeniu ekonomicznym
 FIGURE 1. Development of spatial systems with different economic density
 Źródło: Na podstawie *World Development* [2009].

ników wytwarza 55 mld euro PKB. Oznacza to, że na 1 km² przypada tu ponad 2 tys. pracowników i 350 mln wartości wytworzonych dóbr. Gęstość zaludnienia Brukseli, największa w skali europejskiej, wynosi ponad 6000 osób na 1 km², kolejne miasta w Belgii – Antwerpia, Brugia, Gandawa i Leuven, osiągają przeciętną produkcję w wysokości 22 mln euro i zatrudniają 342 pracowników na 1 km². Zatem między największym miastem a obszarami wiejskimi tworzy się ciąg miast i układów miejskich jako pewne kontinuum osadnictwa.

Wiodące wielkie miasta w niektórych krajach znacznie przewyższają drugie i dalsze pod względem wielkości. Marsylia, drugie miasto Francji, z liczbą 1,5 mln ludności, jest niemal siedmiokrotnie mniejsza niż Paryż, który ma około 10 mln ludności. Guadalajara, drugie miasto w Meksyku, jest czterokrotnie mniejsza niż Meksyk, stolica kraju, która skupia 22 mln osób. Z kolei w Stanach Zjednoczonych i w Indiach różnice wielkości dwóch największych miast nie są aż tak duże. Bombaj, New Delhi czy Nowy York i Los Angeles nie różnią się tak znacznie pod względem liczby mieszkańców. Rozwój miast pod względem ich wielkości charakteryzuje się pewną prawidłowością, m.in. tym, że miasta przez dłuższy okres utrzymują odpowiednie dla nich miejsce w hierarchii wielkości miasta w sieci osadniczej. Oznacza to, że stopa powiększania się ludności miast jest niezależna od ich wielkości.

Jednostki osadnicze różnej wielkości uzupełniają się wzajemnie. Metropolie, miasta drugorzędne, miasta mniejszej wielkości i osiedla wiejskie są komplementarnie powiązane ze sobą. Główne miasto kraju jest na ogół ośrodkiem centralnym i stołecznym wykazującym dużą różnorodność spełnionych funkcji. Miasta centralne połączone są z miastami regionalnymi, a te z niższymi rangą miastami subregionalnymi i lokalnymi.

MIERZENIE ZAGĘSZCZENIA EKONOMICZNEGO

Zagęszczenie demograficzne mierzone jest liczbą mieszkańców na kilometr kwadratowy. Mierzenie zagęszczenia ekonomicznego jest trudniejsze. Określe-

nie wielkości produktu globalnego (PKB) na zunifikowaną jednostkę powierzchni w skali miasta, gminy czy powiatu wydaje się najprostszą, aczkolwiek trudną do wykonania metodą pomiaru gęstości ekonomicznej nawet w wysoko rozwiniętych krajach świata. Statystyki dostarczają dane o PKB tylko dla jednostek w skali regionalnej państwa. Dotyczy to na ogół pierwszego, po krajowym, stopnia podziału administracyjnego kraju. Jednakże, jak wskazują rozpoznane przykłady, produkcja roczna wytwarzana w określonym układzie przestrzennym jest ściśle skorelowana z liczbą ludności. Wiarygodne dane o ludności są jednak znacznie łatwiej dostępne czy możliwe do oszacowania nawet dla mniejszych jednostek osadniczych. Dokładne określenie liczby ludności według jednostek osadniczych ma przecież miejsce w czasie wykonywanych na ogół w większości krajów co 10 lat spisów ludności.

Silna korelacja między gęstością zaludnienia a gęstością ekonomiczną (masą ekonomiczną) występuje na obszarach zurbanizowanych, będących konglomeratem obecności konsumentów i producentów, nabywców i sprzedawców, przedsiębiorstw i gospodarstw domowych. Dla typowych obszarów metropolitarnych spadający gradient zagęszczenia ludności przy odchodzeniu od centrum układu się podobnie jak gradient gęstości zatrudnienia. Nie oznacza to, że te zależności przebiegają liniowo czy zupełnie gładko. Przestrzeń ekonomiczna jest często modyfikowana wobec położenia czy odległości przez różne czynniki ekonomiczne i przyrodnicze, które ją silnie różnicują, zwłaszcza w wyniku rozwoju ekonomicznego. Urbanizacja może być więc traktowana jako synonim tendencji do aglomeracji rozwijających się w różnych ośrodkach kraju, a jednocześnie może służyć jako miernik zróżnicowania gęstości ekonomicznej.

Biorąc pod uwagę współzależności między urbanizacją a aglomeracją, zaproponowano obliczanie indeksu aglomeracji przy wykorzystaniu systemu informacji geograficznej. Indeks aglomeracji pozwala na spójne ujęcie i porównanie poziomu urbanizacji oraz wewnętrznie zmiennego poziomu aglomeracji i gęstości ekonomicznej, tj. geograficznej koncentracji działalności ekonomicznej na obszarach poszczególnych krajów.

Indeks urbanizacji pozwala uznać daną przestrzeń, dany kilometr kwadratowy jako miejski, wchodzący w obręb aglomeracji lub obszar zagęszczony (intensywny pod względem ekonomicznym), jeśli spełnia trzy następujące kryteria [*World Development...* 2009, s. 54]:

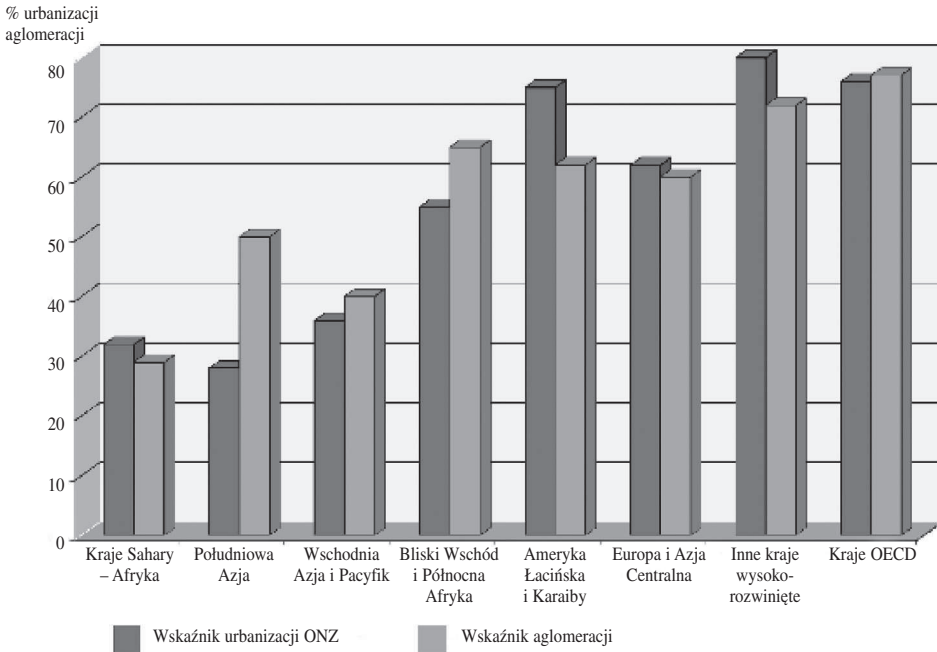
- gęstość zaludnienia przekracza próg 150 osób na 1 km²,
- ma połączenie z większym osiedlem/miastem, do którego można dotrzeć w ciągu jednej godziny,
- istniejące osiedle, spełniające rolę ośrodka centralnego, musi mieć określoną wielkość, na przykład nie mniejszą niż 50 tys. czy 100 tys. mieszkańców.

Wskaźnik (indeks) aglomeracji pozwala na inkorporację w ocenie, oprócz gęstości zaludnienia, także zagęszczenia działalności ekonomicznej oraz dystansu między ośrodkami. Oznacza to, że ocena jest mniej jednostronna i umożliwia większą porównywalność międzynarodową. Krajowe definicje urbanizacji dają bowiem wskaźniki różniące się w wielu przypadkach od określonego wyżej wskaźnika aglomeracji, który można uznać za miarę bardziej obiektywną i kom-

pleksową. Umożliwienie porównywalności międzynarodowej pozwala uniknąć pewnych paradoksów, które zdarzają się przy ocenie urbanizacji w różnych częściach świata.

Dane zawarte w statystykach dotyczących poziomu urbanizacji na świecie są w zasadzie danymi podawanymi przez poszczególne kraje, stosujące różne kryteria i metody określania liczby i udziału ludności miejskiej. Porównywanie takich danych narodowych może być mylące. W niektórych krajach Azji i Afryki za miasta uznaje się osiedla liczące 5 tys. i więcej mieszkańców, w innych osiedla liczące nawet 15 tys. ludności mają charakter wiejski. Gdyby powyższe kryterium zastosować do Indii, wskaźnik urbanizacji tego kraju wynosiłby 39%, zamiast 26% podawanych oficjalnie. Wynika to z tego, że w Indii jest 13 376 wsi, w których zamieszkuje powyżej 5 tys. mieszkańców, dających łączną liczbę 113 mln ludności.

W Meksyku kryterium zaliczenia osiedli do grupy miast wynosi 2500 mieszkańców. W 2000 roku dawało to wskaźnik urbanizacji wynoszący 74,4%. Gdyby do tego kraju zastosować kryteria stosowane na przykład w Nigerii i Syrii (15 000 mieszkańców), to ten wskaźnik obniżyłby się do 67%. Zastosowanie wskaźnika aglomeracji zmienia także ocenę stopnia koncentracji ludności i gospodarki poszczególnych regionów i kontynentów obliczonego przy wykorzystaniu wskaźnika urbanizacji podawanego w statystyce ONZ (rysunek 2).

RYSUNEK 2. Wskaźniki aglomeracji i urbanizacji w głównych regionach świata

FIGURE 2. Agglomeration and urbanisation index in main world regions

Źródło: Chomitz i in. [2005], Satterthwaite [2007], Nelson [2008].

Według danych ONZ, kraje Azji Południowej posiadają najmniejszy wskaźnik urbanizacji (27%) wśród wszystkich regionów świata. Wskaźnik aglomeracji podnosi pozycję tego regionu powyżej poziomu osiągniętego przez Afrykę Subsaharyjską oraz Azję Wschodnią i Pacyfik. W stosunku do dużych wskaźników urbanizacji krajów Ameryki Łacińskiej i Karaibów wskaźniki aglomeracji obniżają pozycję tego regionu. Najmniejsze różnice porównywanych wskaźników występują w wysoko rozwiniętych krajach, szczególnie należących do OECD.

Na niższych poziomach rozwoju, gdy gospodarka ma dominujący charakter rolniczy, przeważa ludność zamieszkująca obszary wiejskie. Nawet największe miasta są dość małe. W fazie uprzemysławiania rozpoczyna się szybki proces urbanizacji, pojawiają się nowe miasta, powiększają się miasta wcześniej istniejące. Przyrost ludności w miastach odbywa się w szybszym tempie niż powiększanie powierzchni miast, co powoduje ich zagęszczanie. Później następuje przejście do fazy rozwoju usług, które zmieniają charakter miast i ich granice.

Miasta są obszarem dużej koncentracji ludności, podmiotów gospodarujących i innych organizacji. Są też terenem silnego inwestowania na jednostkę powierzchni. Szacuje się, że 30 największych miast zestawionych według gęstości ekonomicznej w 2005 roku wytwarzało 16% światowego PKB, a łącznie z siedemdziesięcioma następnymi – 25% światowej produkcji. W aglomeracjach Tokio i Nowego Jorku wytwarzana produkcja jest równa produkcji odpowiednio w Kanadzie i Hiszpanii. Szacuje się, że sam Londyn wytwarza więcej niż Szwecja czy Szwajcaria.

Wielkie miasta krajów rozwijających się wytwarzają dużą część produkcji całych krajów, w których się znajdują. Miasto Meksyk czy Luanda dostarczają odpowiednio po 30% PKB krajów Meksyku i Angoli. Po 20% produkcji krajowej dostarczają stolice takich krajów, jak: Węgry, Kenia, Maroko, Nigeria i Arabia Saudyjska. Wszystkie te miasta zajmują mniej niż 1% terytoriów poszczególnych krajów. Zagęszczenie ekonomiczne wyrażone wielkością siły nabywczej przypadającej na 1 km² wzrasta w miarę rozwoju gospodarczego kraju mierzonego poziomem PKB na głowę mieszkańca i osiąga wielkości przekraczające 200 mln USD na 1 km² w przypadku Londynu, Paryża, Dublina, Wiednia czy niektórych innych miast pozaeuropejskich. Tendencje współczesnego rozwoju miast w krajach rozwijających się przebiegają podobnie do tych, jakie występowały w dużych miastach europejskich w przeszłości.

RÓŻNE TEMPO ZAGĘSZCZANIA

Dane dotyczące ogólnego poziomu urbanizacji i rozwoju wielkich miast w ciągu dwóch poprzednich stuleci sugerują że rozwój dużego miasta i urbanizacja kraju przebiegają w zmiennym tempie – początkowo bardzo szybko, po czym następuje spowolnienie. Kraje rozwijające się Afryki i Azji są aktualnie w tej fazie zwiększającego się udziału ludności miejskiej, jaką Europa Zachodnia i Ameryka Północna przeszły na przełomie XIX i XX wieku oraz w pierwszej połowie XX wieku. Obecnie kraje przechodzące transformację

ekonomiczno-społeczną w Azji Południowo-Wschodniej wkroczyły w drugi etap spowolnienia i stopniowego wzrostu urbanizacji i geograficznej koncentracji aktywności gospodarczej.

Nawet jeśli w krajach najsłabiej rozwiniętych w Afryce w ostatnim trzydziestoleciu XX wieku zaznaczył się szybki przepływ ludności do miast, to tej formie urbanizacji demograficznej nie towarzyszył wzrost dynamiki aktywności gospodarczej, a nawet zauważono w niektórych krajach spadek PKB na głowę. We wszystkich zatem krajach wyrównaniu się procesów urbanizacji i koncentracji aktywności ekonomicznej sprzyjał szybki przyrost produkcji przemysłowej i rozwój sektora usług w miastach. Miasta zatem, podobnie jak agregowany poziom urbanizacji, wykazują podobną linię rozwoju – w pierwszej fazie szybko wzrasta ogólna liczba ludności głównych miast i ich udział w ludności kraju, po czym następuje stabilizacja lub dalszy, lecz umiarkowany wzrost ludności, któremu towarzyszy silny wzrost potencjału ekonomicznego. Im kraj bogatszy, tym koncentracja masy ekonomicznej w głównych miastach jest większa.

Współczesne trendy rozwoju urbanizacji i aglomeracji przebiegają podobnie. W okresie 2000–2005 przeciętny wzrost liczby ludności miejskiej w krajach słabiej rozwiniętych wynosił 3% rocznie, w krajach średnio rozwiniętych – 1,3%, a w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo – 0,9% rocznie. Wewnątrz tych grup istnieje także spore zróżnicowanie powodowane zmiennością czynników przyrodniczych, ekonomicznych i społecznych.

Relacje między poziomem rozwoju gospodarczego a wielkością wskaźnika aglomeracji układają się podobnie do historycznego przebiegu rozwoju krajów wysoko rozwiniętych. Oznacza to, że najniższy wskaźnik urbanizacji i jednocześnie PKB na głowę mają takie kraje, jak Etiopia i inne kraje Afryki, najwyższy zaś Stany Zjednoczone, Japonia i inne kraje europejskie. Duża część krajów świata znajduje się w przedziale dochodów do 10 tys. USD na głowę, w których wskaźniki aglomeracji dochodzą do 0,6. Przy wysokości wskaźnika urbanizacji w przedziale 0,6–0,8 mieści się wiele krajów o zróżnicowanym poziomie dochodów od 5 do 25 tys. USD na głowę. Wyjątkowo wysoki wskaźnik aglomeracji (powyżej 0,8%) może wystąpić w krajach o różnym poziomie rozwoju (PKB), czego przykładem jest Egipt (4 tys. USD na głowę), Korea Południowa (około 16 tys. USD na głowę) oraz Japonia (powyżej 25 tys. USD na głowę).

Zauważa się nadal pozytywną korelację między koncentracją demograficzną a koncentracją ekonomiczną w dużych miastach, z tym że zagęszczenie ludności aktualnie ustępuje nieco procesom zwiększania masy ekonomicznej. Podmioty gospodarcze korzystają z korzyści aglomeracji, które zapewniają miasta. Obniżka kosztów transportu i komunikacji powoduje, że zgromadzona w mieście masa ekonomiczna staje się czynnikiem przyciągania migracyjnego ludności. Ułatwienia transportowo-komunikacyjne powodują też coraz łatwiejsze przepływy wahałowe pracowników z wewnątrz i spoza granic aglomeracji. Współczesne zatem tendencje w zagęszczaniu demograficznym i ekonomicznym są zbliżone, aczkolwiek nie identyczne jak w przeszłości. Udział ludności w największych miastach kraju powiększa się szybko, dopóki kraj nie osiągnie poziomu PKB w wysokości około 10 tys. USD na głowę, po czym tempo wzro-

stu zwalnia w przedziale dochodów 10–25 tys. USD na głowę, by następnie stopniowo spadać. Koncentracja produkcji w najbardziej zagęszczonych obszarach również szybko wzrasta do poziomu 10 tys. USD na głowę, po czym stabilizuje się na poziomie 30 tys. USD, a ewentualny spadek, przy dalszym wzroście PKB, jest nieznaczny. Inaczej zachowuje się spożycie. Udział w spożyciu ogółem gospodarstw zamieszkujących w miastach wzrasta bardzo szybko, zanim osiągnie poziom około 1 tys. USD na głowę, po czym wzrasta dalej, ale w tempie umiarkowanym. Oznacza to, że wraz z procesami rozwoju ekonomicznego i koncentracją demograficzno-ekonomiczną ma miejsce zjawisko konwergencji spożycia wyrażające się jego szybkim wzrostem także poza granicami miast.

W przebiegu koncentracji demograficznej i ekonomicznej w miarę rozwoju ekonomicznego ważne jest nie tylko powiększanie potencjału największych miast w kraju, ale także rozwoju całych sieci miast średnich i dużych. Dane tabeli 4 pokazują, że słabiej rozwinięte kraje mają duży odsetek ludności żyjącej w miastach małych – do 20 tys. mieszkańców, który w krajach wysokorozwiniętych kurczy się ponad trzykrotnie. W miarę rozwoju powiększa się jednocześnie prawie pięciokrotnie udział ludności zamieszkującej miasta milionowe i większe. Gdy w słabiej rozwiniętych krajach w miastach milionowych żyje średnio 11% ludności, to w krajach o średnim poziomie rozwoju – 20%, a w krajach o wysokim poziomie rozwoju – ponad 50% ludności kraju.

TABELA 4. Struktura wielkości osiedli miejskich w krajach o różnym poziomie rozwoju ekonomicznego
TABLE 4. Size structure of urban settlements in countries at different level of development

Wielkość osiedli (aglomeracji)	Poziom rozwoju kraju [%]		
	niski	średni	wysoki
Małe, do 20 tys.	73	55	22
Średnie, 20 tys. – 1 mln	16	25	26
Duże, powyżej 1 mln	11	20	52
Razem	100	100	100

Źródło: *World Development...* [2009, s. 61].

Dysproporcje rozwojowe wewnątrz krajów zarówno słabo, jak i wysokorozwiniętych utrzymują się nadal. Dotyczy to zwłaszcza podziału na wieś i miasto, które posiadają różny poziom produkcji, produktywności, płac i dochodów oraz ogólnych warunków życia. Koncentracja ludności i działalności gospodarczej w miastach poprawia wskaźniki rozwojowe w obrębie ich granic, ale efekty rozwoju „rozlewają się” także na bliższe i dalsze otoczenie przestrzenne poza miastami. Poprawa infrastruktury w miastach, infrastruktury transportowej i komunikacyjnej oraz infrastruktury społecznej na obszarach wiejskich stanowi podstawę pojawienia się i wzmacniania zjawiska konwergencji przestrzennej. Powolnie przebiegające procesy rozprzestrzeniania się rozwoju w przestrzeni mogą być wzmocnione przez odpowiednią politykę regionalną państwa.

Przykład wysoko rozwiniętych krajów dowodzi, że różnice przestrzenne w poziomie rozwoju ekonomiczno-społecznego w miarę wzrostu gospodarze-

go mogą być zmniejszane. W 21 spośród 30 członków OECD w 2003 roku występowała zależność taka, że im wyższy był poziom PKB na głowę, tym różnica w poziomie dochodów między miastem i wsią była mniejsza. W krajach grupy wyszehradzkiej i w Turcji, które miały dochody nieprzekraczające poziomu 10 tys. USD na głowę, poziom PKB w obszarach miejskich był 2–3 razy wyższy od poziomu na obszarach wiejskich. Kraje członkowskie OECD z poziomem PKB przekraczającym 10 tys. dolarów na głowę notowały dochody w miastach nieprzekraczające 1–2-krotnie poziom dochodu osiąganego na obszarach wiejskich.

Ograniczanie dysproporcji w poziomie życia między obszarami miejskimi i wiejskimi w miarę wzrostu gospodarczego kraju ujawnia się zarówno w sferze ekonomicznej, jak i społecznej. Ta druga dotyczy zarówno ogólnego poziomu konsumpcji na głowę, jak i dostępu do podstawowych usług społecznych. Ograniczanie dysproporcji w miarę wzrostu ekonomicznego między miastem i wsią jest szybsze i głębsze w sferze usług społecznych niż ogólnego poziomu konsumpcji. Świadoma polityka państwa może doprowadzić do niemal całkowitego zniwelowania różnic w dostępie do usług społecznych między miastem i wsią.

Pomimo że procesy urbanizacji zachodzące współcześnie głównie w krajach rozwijających się są podobne co do charakteru do tych, jakie miały miejsce w XIX i XX wieku w rozwiniętych dzisiaj krajach Europy i Ameryki Północnej, to jednak występują również istotne odmienności. Podobieństwo w przebiegu procesów urbanizacji i podobieństwa strukturalne nie eliminują różnic wynikających z ogólnego, fizycznego przyrostu ludności. Różnice te polegają na tym, że fizyczny przyrost ludności w miastach krajów rozwijających się jest aktualnie bardzo duży, większy niż miał miejsce uprzednio w krajach dziś wysoko rozwiniętych. Prowadzi to do gigantycznej wielkości miast i metropolii miejskich w tych krajach i do natężenia problemów funkcjonowania i zapewnienia odpowiedniego poziomu usług ekonomicznych i społecznych dla ludności, jednostek gospodarczych i innych organizacji.

WNIOSKI

1. W miarę wzrostu gospodarczego oraz postępującego procesu globalizacji i integracji regionalnej zwiększa się znaczenie wymiaru geograficznego w różnych skalach przestrzennych – lokalnej, regionalnej, krajowej i międzynarodowej.

2. Do najważniejszych zjawisk geograficznych, mających wymierne skutki ekonomiczne, należą zjawiska koncentracji (zagęszczania) ludności i aktywności ekonomicznej w ośrodkach rozwoju, a zwłaszcza w dużych miastach. Szybka urbanizacja demograficzna wiąże się z uruchomieniem procesów rozwojowych, po czym słabnie. Zwiększanie masy ekonomicznej ośrodków miejskich postępuje z pewnym opóźnieniem w stosunku do zagęszczenia ludności.

3. Mierzenie procesów zagęszczania demograficznego i ekonomicznego za pomocą wskaźnika urbanizacji ze względu na różne kryteria podziału ludności

na miejską i wiejską utrudnia lub nawet uniemożliwia porównywalność nasilenia procesów urbanizacji w różnych krajach. Wykorzystanie wskaźnika aglomeracji daje bardziej wiarygodne wyniki i poprawia możliwość porównań. Obliczanie wskaźnika aglomeracji wymaga szerszego zakresu danych statystycznych, które nie zawsze są dostępne.

4. Przebieg procesów koncentracji ludności i działalności ekonomicznej w miastach we współczesnych krajach rozwijających się przebiega w podobny sposób, w jaki rozwijały się duże miasta w XIX i XX wieku w obecnie rozwiniętych krajach świata. Istotne różnice to większy stopień skupienia ludności w wymiarze liczbowym i dynamiczne powiększanie się miast milionowych i większych w krajach aktualnie będących na szlaku transformacji i rozwoju.

BIBLIOGRAFIA

- Bairoch P., Goetz G., 1986: *Factors of Urbanization in the Ninething Century Developed Countries*. A Descriptive and Econometric Analysis. „Urban Studies” 23 (4): 285–305.
- Chandler T., Fox G., 1974: *Three Thousand Years of Urban Growth*. Academic Press, New York, London.
- Chomitz K.M., Buys P., Thomas T.S., 2005: *Quantifying the Rural Urban Gradient in Latin America and Caribbean*. Policy Research Working Papers 3634, World Bank Washington, DC.
- Nelson A., 2008: *Accessibility Model and Population Estimates*. Background Paper for the WDR 2009.
- Nordhaus W.D., 2006: *Geography and Macroeconomics: New Data and New Findings*. Proceedings of the National Academy of Sciences 103 (10): 3510–3517.
- Regions at a Glance*, 2007. OECD, Paris.
- Satterthwaite D., 2007: *The Transition to a Predominantly Urban World and its Underpinnings* Paper presented at the UNU-WIDER Workshop London, October 19.
- Territorial Reviews: Competitive Cities in the Global Economy*, 2006. OECD, Paris.
- World Urbanization Prospects: The 2005 Revision UN, Development of Economic and Social Affairs, Population Division*, 2006. New York.
- World Development Report*, 2009. The World Bank. Reshaping Economic Geography, Washington.

ECONOMIC EFFECTS OF INCREASING CONCENTRATION OF POPULATION AND ECONOMIC ACTIVITY ON DIFFERENT GEOGRAPHIC SCALES

Abstract. The paper discusses development problems and challenges posed by the increasing concentration of population and economic activity on the international, national, regional and local scale. The processes of urbanization and concentration of population and economic activity in development centers and, especially, large cities progress dynamically until the moment that the income per head reaches the level of about USD 3,500. Then, they slow down and spread into the neighboring areas. Demographic concentration is faster than economic concentration and the pace and scale of convergence processes vary. The convergence of consumption indicators takes place faster than the convergence of any other economic development indicators, and the convergence of the standards of living as well as the concentration of economic activity occur most swiftly on the local scale. In step with

economic growth location becomes less crucial for households but more and more important for businesses. A suitable instrument for measuring demographic and economic densities is the agglomeration index.

Key words: economic geography, territorial development, economic concentration, demographic density, urbanization, regional integration